

Kosek, Pavel

Deklinace

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 8-14

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130629>

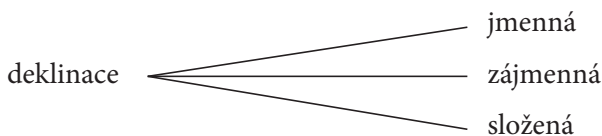
Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

DEKLINACE

Deklinační systém pozdní psl. si lze představit následovně:

Jmenná a zájmenná deklínace jsou starobylé, jejich kořeny sahají až do ide. jazykového dávnověku. Naproti tomu deklínace složená je vývojově výrazně mladší: konstitovala se v rámci adjektivních deklínací v rané psl. (možná již o něco dříve, což napovídá fakt, že se velmi podobnou deklínací adjektiv vyznačují baltské jazyky).

PÁD

Psl. pádový systém tvoří stejně jako nč. sedm pádů: nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál. Jednotlivé pády se liší svým stářím. Lze předpokládat, že některé z nich se vyvinuly již v období ide. (zejména nominativ a akuzativ), jiné až v obdobích mladších (např. genitiv nebo instrumentál), vývoj jednotlivých pádů je však velmi složitý proces, jehož projevy a výsledky v ide. jazycích přesahují cíle této příručky.

V uspořádání pádového systému stč. proběhlo v porovnání s psl. velmi málo změn. Za dvě hlavní lze považovat:

a) Změnu bezpředložkového lokálu v předložkový: v průběhu 14. stol. se lokál definitivně ustavuje jako obligatorně předložkový pád, a proto se v památkách pocházejících ze 14. století objevují relikt bezpředložkového lokálu, obvykle v adverbialních funkcích: místa *dal Ploškovicích zem' u* (v Ploškovicích), času *zímě Durink dětátko na led vyvede* (v zimě), způsobu *jsú konvrši, ješto neumějí latíně* (latinsky).

b) Splynutí vokativu s nominativem (tj. fakticky zánik vokativu) se v češtině na rozdíl od většiny ostatních slovanských jazyků neprosadilo. V nespisovných útvarech nč. se objevuje v *a*-kmenové deklínaci (*to máš, holka, těžký*) a u substantiva v nominální frázi, která obsahuje atribut *pan* (*pane Novák*). Jisté náznaky nominativu-vokativu lze pozorovat již ve staré češtině: *liška, co to neseš* („liško“). Ve slezskočeských dialektech převažuje forma nominativu-vokativu u vlastních jmen.

ROD

U substantiv se v ide. jazykovém prazákladu patrně rozlišoval rod personální (životný) a věcný (neživotný/nerozlišený) – toto pojetí můžeme pozorovat na nč. zájmenech *kdo* – *co*. Později došlo k přebudování tohoto systému následujícím způsobem: 1. z personálního rodu se vyvinuly rody dva, které se lišily podle sexuálních znaků na mužský a ženský, 2. z věcného rodu se vyvinul rod vzhledem k sexuálním znakům bezpříznakový, tj. neutrum. Toto lišení se internalizovalo (stalo se součástí gramatického systému), a tak jmenný rod vyjadřovaly na základě shody se substantivem také adjektiva, zájmena, číslovky a slovesa. Gramatická kategorie rodu byla do značné míry spojená s jazykovým systémem, neboť nositelem mužského a ženského rodu byla také řada neživotných substantiv: **gradb* = maskulinum, **krbv* = femininum (rodovou příslušnost jmen denotující neživé předměty ovlivňovala řada faktorů jazykové i mimojazykové povahy: příslušnost ke jmennému kmeni, slovotvorný typ či magické představy o duších neživých objektů apod.). Pojetí rodu podle sexuálních znaků v zásadě zdědila psl., nicméně na jejím sklonku se v rámci mužského rodu začala krystalizovat kategorie personálnosti a životnosti. Ustálení kategorie životnosti podnítilo řadu zásadních změn české deklinace (o tom níže).

ČÍSLO

V psl. se vedle jednotného a množného čísla vyskytovalo číslo dvojně neboli duál. Původně zřejmě signalizovalo, že entity označované substantivem se vyskytují v páru, v dalším vývoji se proměnilo v gramatickou kategorii, jejímž prostřednictvím se signalizovalo, že substantivem označované entity se vyskytující v počtu dva. Tím se stalo gramatickou kategorií závaznou také pro adjektiva, zájmena, číslovky a slovesa, které ji přijímaly od svého substantiva na základě kongruence, jak ukazuje stč. věta *šla dva tovařišě*. Stč. zdědila kategorii duálu ještě v plném rozsahu, její flexe se však vyznačovala zarážející symetričností. S výjimkou tvarů osobních zájmen bylo každé duálové paradigma tvořeno třemi pádovými formami: jednou pro nominativ, akuzativ a vokativ, druhou pro genitiv a lokál, třetí pro dativ a instrumentál. Ústup duálu je možno pozorovat v psaných památkách 15. století, nejprve u slovních druhů, u nichž plnil funkci shodové kategorie, později také u substantiv; v textech z 16. století již duálové tvary zpravidla schází (z toho lze usuzovat, že duál zanikl v mluveném jazyce v průběhu 15. století). Původní duálové formy zůstaly zachovány do nč. jen ve zbytcích: u číslovek *dva*, *oba*, ve větší či menší míře u substantiv označujících párové lidské orgány *oči*, *uši*, *ruce*, *nohy*, *ramena*, *kolena* a ve spojení *dvě stě*, *našima rychlýma nohama*. Původně duálové zakončení proniklo do

instr. pl., kde se stalo prostředkem rodové unifikace: *pány* → *pánama*, *ženami* → *ženama*, *městy* → *městama* (s výjimkou číslovek *dva*, *oba* tyto relikty duálu již duálovou interpretaci neumožňují!).

VÝVOJOVÉ TRENDY ČESKÉ DEKLINACE:

1. Vliv kategorie rodu a životnosti na vývoj české deklinace

Již od pozdní psl. se ve vývoji flexe mužských substantiv projevovalo působení kategorie životnosti. Jeho prvním výrazným projevem byl tzv. genitiv-akuzativ u životných maskulin. Původní psl. mužské *o-* a *jo-*kmeny se vyznačovaly homonymií nominativu a akuzativu, a tak z psl. věty **otъcbъ bijetъ synъ* nebylo jasné, kdo je původcem děje a kdo je dějem zasažen. Z tohoto důvodu začaly pronikat formy genitivu do akuzativu (proto genitiv-akuzativ). Spojovacím článkem obou pádů byla pravidelná transformace akuzativu záporných forem tranzitivních sloves na genitiv: *měl rodiče* → *neměl rodičů*. Genitiv-akuzativ se prosadil již ve stč. období u osobních jmen, formy typu *člověk opustí otec i máteř* jsou ve stč. textech vzácné. Starý akuzativ se držel déle u osobních jmen v předložkové frázi: *já budu jemu za otec*, a u jmen zvířat (až do 17. století): *kázal be-ránek upravití* (je možné, že zpočátku genitiv-akuzativ sloužil nikoli pro signalizování kategorie životnosti, nýbrž osobovosti). Stopy starého akuzativu zůstaly v nč. frazémeh (resp. spřežkách) typu *pro-bůh* (srov. jiné znění *proboha*).

V dalším vývoji se projevil vliv kategorie životnosti na nominativ pl. neživotných maskulin. Původní tvary *potoci*, *meči* byly nahrazeny formami akuzativními (jde tedy o tzv. akuzativ-nominativ) *potoky*, *meče*. Tato změna se vysvětluje jako výsledek systematické harmonie přenesené ze singuláru do plurálu. Výchozí stav demonstruje následující tabulka:

	sg.		pl.	
	+životné	-životné	+životné	-životné
1.	<i>vlk</i>	<i>potok</i>	<i>vlci</i>	<i>potoci</i>
4.	<i>vlka</i>	<i>potok</i>	<i>vlky</i>	<i>potoky</i>

Z tabulky je patrné, že po provedení genitivu-akuzativu v sg. deklinaci byla koncovka nominativu a akuzativu neživotných substantiv v singuláru neživotných substantiv shodná, kdežto v plurálu se lišila. Proto byla v pl. převzata koncovka akuzativu do nominativu: symetrie tedy byla nastolena tak, že pádové formy nominativu a akuzativu

životných substantiv se jak v sg., tak pl. odlišovaly, kdežto tytéž pádové formy neživotných substantiv zůstaly shodné:

	sg.		pl.	
	+životné	-životné	+životné	-životné
1.	<i>vlk</i>	<i>potok</i>	<i>vlci</i>	<i>potoky</i>
4.	<i>vlka</i>	<i>potok</i>	<i>vlky</i>	<i>potoky</i>

Akuzativ-nominativ se prosadil velmi brzy u toponym vzniklých z etnonym: *Dušníky*, *Moravany*. U apelativ se jeho koncovky definitivně ustálily až na počátku 17. století (staly se prostředkem odlišení kategorie životnosti). Tato koncovka se výjimečně objevovala u některých životných maskulin *aby je muchy a ptáky snědly* (což může být opět symptomem, že tento proces mohl původně sloužit k signalizování kategorie osobnosti – ukazují to např. podoby známé z č. dialektů v užším smyslu *ptáčky*).¹

Uplatnění rodového principu je patrné zejména na deklinaci mužských *a*-kmenových a *ja*-kmenových substantiv, které měly původně pádové formy zcela shodné s formami ženských *a*- a *ja*-kmenů. Projevy působení rodového principu na deklinaci *a*-kmenů znázorňuje následující tabulka:

Plurál *a*-kmenů

	stč.			nč.
	f.	m.	inovace	vzor <i>předseda</i>
1.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>	personální koncovka <i>-ové</i>	<i>předsed-ové</i>
2.	<i>žen-Ø</i>	<i>vévod-Ø</i>	mužská koncovka <i>-óv</i>	<i>předsed-ů</i>
3.	<i>žen-ám</i>	<i>vévod-ám</i>	mužská koncovka <i>-ům</i>	<i>předsed-ům</i>
4.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>		<i>předsed-y</i>
5.	<i>žen-y</i>	<i>vévod-y</i>		<i>předsed-y</i>
6.	<i>o žen-ách</i>	<i>o vévod-ách</i>	mužská koncovka <i>-ech</i>	<i>o předsed-ech</i>
7.	<i>žen-ami</i>	<i>vévod-ami</i>	tvrdá mužská koncovka <i>-y</i>	<i>o předsed-y</i>

1 Nč. forma *lidičky* je novotvar podle *a*-kmenů.

2. Stírání rodových rozdílů v plurálu

Od 17. století můžeme pozorovat trend vedoucí k unifikaci plurálových koncovek rodově odlišených (tj. trend, který je k procesu uplatňování rodového principu popsánému v předchozí podkapitole právě opačný). Moderní spisovná čeština, která je vybudována na normě jazyka náročné literární tvorby konce 16. století, a jejíž morfologická stavba je proto velmi konzervativní, o tomto procesu moc svědectví neposkytuje. Nicméně ho lze velmi dobře pozorovat v nespisovných útvarech češtiny. Stírání rodových rozdílů se např. projevuje v složené a zájmenné deklinaci. V nominativu pl. došlo ve všech nespisovných útvarech k sjednocení forem neživotného maskulina, feminina a neutra: *ti dobří chlapi, ty dobré hrady / ženy, ta dobrá děvčata* → *ti dobří chlapi, ty dobré (-ý) hrady / ženy / děvčata*. V českých dialektech v užším smyslu a v obecné češtině dokonce splynuly i tyto dvě formy: *ti dobří chlapi, ty dobrý hrady / ženy / děvčata* → *dobr-ý chlapi / hrady / ženy / děvčata*.

Unifikační tendence vedoucí ke stírání rodových rozdílů v plurálu jsou patrné na nářečním vývoji forem dativu, lokálu a instrumentálu substantivních deklinací. Např. v řadě českých dialektů se alespoň ve formě dublety vyskytuje lokálová podoba *-ách / -ach* (o *plotách, ženách, městách*) a plurálová *-ama* (*chlapama, ženama, městama*):

lok.			
m.	<i>-ích / -ech</i>		
f.	<i>-ách</i>	→	<i>-ách (-ach)</i>
n.	<i>-ích / -ech</i>		
instr.			
m.	<i>-y</i>		
f.	<i>-ami</i>	→	<i>-ama</i>
n.	<i>-y</i>		

Unifikaci koncovek instrumentálu lze chápat jako projev reinterpretace nepřímých pádů plurálových forem, v nichž se osamostatňuje komponent *-a-* signalizující plurál a vlastních pádových koncovek (kategorie rodu přestala být v těchto formách vyjadřována). Svědčí o tom struktura dativu, lokálu a instrumentálu některých dialektů, v němž se z vokálu *-a-* stává kmenotvorná přípona, která je nositelem rysu +plurál. Tento vývoj je V. Skaličkou (1941) považován z příklon k aglutinaci:

spisovná č.	některé dialekty č. ²
<i>strom-ům</i>	<i>strom-á-m</i>
<i>strom-ech</i>	<i>strom-á-ch</i>
<i>strom-y</i>	<i>strom-a-ma</i>

3. Pádový synkretismus

Jak je z předchozího výkladu patrné, pro vývoj české deklinace je příznačný pádový synkretismus, tzn. vzájemné vyrovnávání pádových forem. Již výše jsme konstatovali případy 1. vyrovnávání forem genitivu-akuzativu či akuzativu-nominativu motivované působením kategorií životnosti či rodu na deklinaci maskulin, 2. vyrovnání forem nominativu-vokativu. Vedle toho se však lze setkat s celou řadou dalších případů pádového synkretismu, např. lokálu-instrumentálu sg. m. a n. složené deklinace (*dobrém* → *dobrým*) nebo lokálu-genitivu v deklinaci číslovek (*tří* → *třech*).

4. Vliv hláskových změn

Podstatným činitelem ovlivňujícím vývoj deklinace již od psl. byly hláskové změny. Hláskové změny zejména působily na rozvinutí flektivního charakteru psl., pč. a stč. deklinace, neboť jejich zásluhou vznikly další podoby koncovek:

- Psl. přehlásky posílily formální odlišení tvrdých deklinací od deklinací měkkých (o-kmenů od jo-kmenů): **lětq* X **mor'q* > **lětq* X *mor'e*.
- Toto odlišení mezi tvrdými a měkkými deklinacemi podpořily další stč. přehlásky: 'a / 'ä > ě, 'u > i, zčásti také 'o > ě: **měštq* X **mor'a* > *chlapa* X *mořě*, **měštu* X **mor'u* > *měštu* X *moři*, **městóm* X **mor'óm* > *městóm* X *mořiem*.
- Kontrakce vedla k emancipaci deklinačních typů: i) složené deklinace, u níž byla v jejím důsledku definitivně odstraněna původní vnitřní struktura obsahující část jmennou a část kdysi zájmennou: nom. pl. **dobri-ji* > **dobr'í* > *dobří* (více viz oddíl složená deklinace), ii) odlišení *ijo-* a *ija-*kmenů od *jo-* a *ja-*kmenů: gen. sg. **oráča* X **r'ebri'ija* > **oráča* X **r'ebri'á*; tento vývoj ještě posílily přehlásky, diftongizace a monoftongizace: **oráča* X **r'ebri'á* > *oráče* X *řebří*.
- Zánik a vokalizace jerů způsobily vznik nulových koncovek v deklinaci maskulin **chlap-ʔ* > *chlap-Ø*, **oráčv* > *oráč-Ø*; jako stopa po měkkém jeru se zachovala nulová koncovka působící palatalizace: *pán-Ø* X *host'Ø* (tento stav byl odstraněn depalatalizacemi). Zánik a vokalizace jerů podstatným způsobem proměnil slabičnou strukturu pádových forem: zejména vyvolal alternace *e* ~ *Ø*: *sen* ~ *sna*.

2 Zejména jde o dialekty české v užším smyslu.

5. Přejchod substantiv od neproduktivních typů k produktivním

Ve vývoji české deklinace lze pozorovat zánik celé řady deklinačních typů. Tento proces je příznačný pro deklinace konsonantické a stažené mužské *ijo-* a ženské *ija-* kmeny. Zánik deklinace je dlouhodobý proces a jeho symptomem je, že se podle dané deklinace skloňují nepočtené uzavřené skupiny substantiv. Jakmile daná deklinace zanikne, dané substantivum, které se podle ní skloňuje, nezaniká s ní, nýbrž přechází k deklinaci jiné. Přejchod k jiné deklinace se obvykle realizuje následujícími způsoby:

a) Jméno si zachovává svůj rod a přechází k jiné produktivní deklinaci, s níž ho spojuje zakončení některých pádových forem (zejména akuzativu a nominativu), např. mužské *u-* kmeny přecházejí k *o-* kmenům, s nimiž sdílí homonymní tvar nominativu a akuzativu (*med, syn* atd.), event. jména přecházejí k jiné deklinaci téhož rodu, jestliže to umožňuje zakončení kořene (*úl-í* → *úl-Ø*).

b) Jméno zůstane u dané deklinace, která je produktivní, avšak v jiném rodě: při takovém přesunu tedy substantivum změní rod, což je patrné na osudu některých substantiv původně mužských *i-* kmenů (*ten zvěř* → *ta zvěř*).

c) Jestliže není fonologická struktura finální části slova kompatibilní s žádnou č. deklinační, i) je slovo opatřeno sufixem, který přechod umožní (*mati* → *mat-k-a*), ii) je slovo fonologicky modifikováno, aby se mohlo skloňovat (např. vokalické zakončení slova je doplněno o hiatické *h*: *klí* → *kli-h-Ø*), iii) slovo se neskloňuje, jako je tomu u jmen *máti, paní* (tyto formy by však bylo možno interpretovat jako izolovaná substantiva s pádovou polyhomonymií – tento jev je velmi řídký).

6. Odstranění koncovek vyvolávajících neproduktivní alternace

Ve vývoji české flexe lze sledovat proces, který vede k odstranění alternací na morfoloickém švu mezi tvarotvorným základem a koncovkou. Např. v *o-* kmenové deklinaci jsou koncovky působící nefunkční singulárové palatalizace odstraněny: sg. vok. *hoše* → *hochu*, lok. *hoše* → *hochu*. V pl. však zůstává zachována koncovka *-a* způsobující palatalizaci předchozího konsonantu, protože umožňuje odlišení nominativu od akuzativu: *hoši* X *hochy*.